

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ: ЗМІСТОВНІ ОЗНАКИ

У статті аналізуються теоретичні аспекти проблеми тлумачення поняття особистості в психології. Виділяються сутнісні ознаки особистості – активність, цілісність, унікальність, незавершеність. Піднімається питання методологічної і теоретичної доцільності вивчення розвитку особистості як цілісного утворення, відзначаються та диференціюються її окремі і важливі сутнісні характеристики.

Ключові слова: особистість, активність, цілісність, унікальність, співвідношення біологічного, соціального, духовного у контексті психології особистості, індивідуалізація, самоактуалізація.

Постановка проблеми. Психічні явища людини не існують окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психологічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини являє собою особистість.

Особистість – це нова соціокультурна форма існування психіки людини, як біологічної істоти, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності, поведінки і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

Прокоментуємо наше визначення. У ньому підкреслено головне: природа людської психіки – особистісна. Вищий (із відомих нам) рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відображати все інше буття і самого себе, втілюється і стає дійсним способом існування конкретної людини. Можна сказати і навпаки: життя людини є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. Ми не знаходимо в світі інших форм існування вищого рівня психіки, крім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Опредметнення, тобто переведення психічного (ідеального) в предметне (матеріальне) здійснює особистість, залишаючи в предметі, відбиваючи в ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості – автора.

Особистісність природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою. Він має власні закономірності і якості, але, поряд з цим, в ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, при окремому вивченні психічного явища (мислення, емоцій, пам'яті тощо) лише спеціальне й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в «чистому» вигляді. Насправді ж це завжди – мислення конкретної людини, її емоції, або будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на

конкретне явище не є чимось «дріб'язковим», стороннім. Адже, якщо говорити про мислення, його показники визначаються не лише особливостями інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі і тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я – все це в сукупності визначає функціонування будь-якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування цього положення в галузі практичної психології.

Виклад основного матеріалу. Особистість має такі змістовні (ключові) ознаки: цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляцію. Розглянемо їх ґрунтовно, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного осягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але, разом з тим, вона ніколи не є лише сумою цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі «додавання розумінь» окремих її складових. Цілісність особистості визначається не лише її складовими. Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самостійно, вона є носієм усієї особистості, а також її відбиттям.

Особистість живе, розвивається і формується як цілісність. У цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових, змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні і третинні, порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають після окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості, як цілісності – відбиватися в її кожній окремій рисі, стосується не лише рис психічних. Ми легко впізнаємо людину навіть по її фізичних особливостях, оскільки ці особливості належать конкретній особистості і містять у собі загадковим способом її всю. Щоб упевнитися в тому, що це саме так, прислухаємося до думки російського філософа О.Ф. Лосева: «Спостерігаючи гарно знайомий вираз обличчя людини, котру ви давно знаєте, ви обов'язково бачите не просто зовнішність обличчя, як щось самостійне, не просто так, як ви говорите, наприклад, про геометричні фігури. Ви бачите тут обов'язково щось внутріш-

не – однак так, що воно дане лише через зовнішнє і це зовсім не заважає безпосередності такого споглядання. Отже особистість є завжди виявлення...

Особистість людини немислима без її тіла, – звичайно, тіла, по якому видно душу... Та й як ще я можу взнати чужу душу, як не через її тіло... Тіло завжди прояв душі, отже, в якомусь сенсі, сама душа... По тілу ми тільки й можемо судити про душу» [6, 75]. Далі філософ так само яскраво, просто і переконливо доводить виявлення всієї особистості в міміці, інтонації, русі: «Мені іноді страшно буває поглянути на обличчя нової людини і жахливо буває вдвлятися в її почерк: її доля, минула і майбутня, піднімається цілковито, невблаганно і неминуче» [6, 175].

Таким чином, цілісність особистості специфічно охоплює всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічною, соціальною та духовною. Ця складна дійова інтеграція визначає той факт, що констатувати цілісність як атрибутивну ознаку особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Так, особистість цілісна, але у кожної окремої людини ця цілісність своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна. Так виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості – унікальність (індивідуальна неповторність). Деякі психологи проблему унікальності розглядають у контексті суперечливої єдності типового і індивідуального в особистості. Насправді ж суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами – особистість (простіше кажучи, вона відповідає наведеному визначенню), яка має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Що ж являє собою унікальність особистості? Яка її природа? Відомий персонолог Г. Олпорт зазначав, що «видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина – унікальне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде» [7, 217]. Його визначення особистості є відображенням того, що для автора центральним є явище унікальності. «Особистість, – пише Олпорт, – це динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для неї поведінку і мислення» [7, 236].

Унікальність цілісної структури особистості кожної людини зумовлена двома основними факторами: по-перше, своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), по-друге – постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми. Між тим, особистість завжди залишається незавершеною, відкритою до нових змін. Незавершеність – важливий параметр особистості, який притаманний їй як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Розглянемо зазначені фактори. У чому своєрідність взаємодії трьох витоків (трьох дійсних начал) особистості? Ця проблема традиційно розглядається, як співвідношення біологічного і соціального в особистості та її розвитку. Частковість і штучність такого розгляду є зараз очевидною, однак слід знати, як це «вирішувалось».

Деякі вчені вважали, що головним чинником існування і розвитку особистості є фактор біологічної спадковості (біологізаторські, біогенетичні концепції). Вони висували погляди щодо існування і психологічної будови особистості. Так виникла теорія рекапітуляції (Ст. Холл, Гетчінсон та ін.), у межах якої вважається, що дитина, яка народилася, в своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробства, торгівельно-промислової епохи. Лише після цього вона вступає в сучасне життя. Долаючи певний період свого розвитку, дитина живе, відтворюючи певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, прагненнях і діях.

В «гормічній психології» (В. Мак-Даугалл), у психоаналізі (З. Фрейд) особистість тлумачиться, як ансамбль ірраціональних без-свідомих біологічних потягів. Біхевіоризм взагалі «знімає» проблему особистості, якій бракує місця в механістичній схемі «стимул-реакція». За винятком теорій Ст. Холла і біхевіоризму Дж. Уотсона, біогенетичний напрям в цілому вірно підкреслює важливе значення для особистості біологічних детермінант. З іншого боку, ці теорії або виключають зовсім вплив соціальних факторів на існування і розвиток особистості, або зводять їх до негативного тиску, який все життя вимушена долати особистість (З. Фрейд). У цьому випадку специфічна унікальна природа особистості ніби виникає на межі протидії біологічних і соціальних чинників (найбільш яскраво це виражено в поглядах В. Мак-Даугалла: інстинкт, що на шляху своєї реалізації зустрічається з опором соціального середовища, перетворюється на почуття, тобто суто особистісну якість). Насправді ж взаємодія соціальних і біологічних детермінант не зводиться лише до протидії, вона набагато складніша і багатша за змістом.

Протилежні, соціогенетичні погляди формувалися тимі вченими, які вважали, що домінуючу роль у житті і розвитку особистості відіграють соціальні чинники. Межового вираження ці погляди набувають у так званій теорії «чистої дощечки» («*tabula rasa*»), сутність якої полягає в тому, що ніякі вроджені фактори не відіграють ролі у становленні і існуванні особистості в ній (конфігурація цілісності, типове і індивідуальне), а зумовлюються лише впливом соціальних умов існування. Знову зазначимо, що в цілому соціогенетичні теорії вірно фіксують важливе значення соціального оточення у житті особистості. Але їхня односторонність, уявлення про те, що соціальне має долати біологічне, є дійсно слабким місцем.

Цікавим феноменом вивчення психології особистості є те, що існує багато поглядівсучасних науковців, які взагалі не звертають увагу на біологічні процеси в своїх теоретичних побудовах (екзистенціальна психологія). Однак парадоксально, що в галузі психологічної практики, в якій ці концепції досягають зараз найбільших успіхів, психофізіологічні, біологічні параметри особистості розглядаються тут мало не першочергово («організмичне Я» у К. Роджерса).

Неможливість вирішення загадки цілісності і унікальності особистості зумовлена, як бачимо, не тим, що біологічне або соціальне її підґрунтя не враховується, а тим, що існує потяг до акцентування одного з начал за рахунок іншого. У дійсності – і біологічне, і соціальне, і духовне не пригнічують один одного, а складно і плідно взаємодіють, породжуючи й унікальне «диво» (термін О.Ф. Лосева) – людську особистість.

Психологія, якщо вона хоче пояснювати феномен особистості в цьому світі, не повинна бути ні «природничою» наукою, ні «соціальною». Вона повинна згадати, що з давніх-давен слово «психологія» означало «знання душі», і займатися винятково об'єктом свого дослідження, не відволікаючись на хоч і важливі, однак супутні фактори.

«Дитина народжується, як суто біологічна істота, індивід». Ця фраза О.М. Леонтьєва зачарувала психологів, виросла в таку собі точку відліку. Але ж людина народжується, як людське дитя. І це означає далеко не лише те, що вона, як організм, має всі біологічні задатки (генотип, потенціальна і актуальна анатомія внутрішніх органів, фізіологічні процеси, морфологія, біохімія), які дозволяють, розгортаючи своє функціонування, зумовлене генотипом, народитися цій особі ще й як особистості. Цього насправді замало.

Унікальна складність біологічної організації людини зумовлює те, що одразу після завершення морфо-фізіологічних процесів формування організму індивід як система потрапляє в особливий внутрішній стан. Це стан готовності бути особистістю. Складність і нюансованість зв'язків в організмі виявляється на диво міцною і пластичною. Настільки, що навіть окремі морфологічні або навіть психосенсорні аномалії принципово не перекривають шлях індивіду до особистості (яскраві роботи вітчизняних вчених Мещерякова і Соколянського засвідчили, що навіть сліпоглухонімі діти можуть стати повноцінними особистостями за умови спеціалізованого навчання). Цей загадковий, але й обов'язковий для людини стан і є тим, що ми називаємо духовністю – це початок внутрішнього світу особистості (свідомість).

Отже, констатуємо: біологічна організація людського індивіда не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом гото-

вності до особистісного способу існування). Водночас особистість не зумовлена лише біологічно. Здатність людини навчатися, тобто засвоювати і привласнювати культурно-історичний досвід, є так само важливим, хоча й принципово іншим за природою атрибутом існування особистості. Тож антонімічність біологічного і соціального є явно надуманою, штучною.

На самому початку життя біологічне справді переважає у плані мотивації – активність новонародженої дитини зумовлена головним чином дією інтенсивних мотиваційних факторів, і в цьому З. Фрейд, безумовно, має рацію. Але вже тут, на самому початку, ці інстинктивні інтенції діють не просто, а складно, опосередковано, через специфічний стан системи організму, як зародка внутрішнього світу. Цього не знав, не додумав З. Фрейд, і саме тому його теорія є концепцією невротичної особистості (за вдалими визначенням Л.С. Виготського).

Психологія не дуже багато знає про те, як саме опосередковуються інстинктивні потреби специфічним духовним станом системи організму, і що являє собою цей стан. Але зрозуміло одне – це опосередкування відкриває людську дитину для особливої зустрічі з соціальним оточенням. Зустрічі, дуже відмінної від подібного контакту вищих тварин, і мова тут далеко не лише про відсутність або нерозвиненість певних морфофізіологічних задатків (згадайте лишень дослідження зі сліпоглухоніми дітьми).

Світ соціального зовсім не протиставлений людині, як це розуміють деякі теоретики. Він огортає і запрошує. С.Л. Рубінштейн свого часу дуже обережно зауважив, що людина не лише протистоїть світу, вона ще й перебуває всередині нього, огортається ним. І в такому існуванні вона є невід'ємною частиною цього світу. Екзистенційна психологія «вихоплює» це дуже акцентовано: для неї особистість – «існування – людини – в – світі». Хоча наступна теза щодо «закинутості» людини в світ справедливо критикувалася Рубінштейном: людина не закинута в світ, вона – його частина, частина, яка рефлексує принципово весь світ, в тому числі й той, що поки що не даний актуально. Такою людина стає завдяки зустрічі людського індивіду з соціальним світом. Останній існує в трьох основних формах: інші люди, взаємостосунки між людьми, предмети культури, як особлива форма опредметнення – втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (на початку – в основному біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину бути активною, і в цій активності виявляти себе і водночас привласнювати соціальне оточення, переводячи його в своє – ідеальне (екстеріоризація – інтеріоризація). Так відпочаткова складна єдність (організм – стан), яка існує, як потенція (те, що може статися), набуває чіткості і виразності: виникає дійсний внутрішній світ людини – її Я. Це усвідомлений світ думок і бажань, прагнень, цінностей, мрій. Це – особистість. І в ній немає окремо – біологічного, окремо – соціального, окремо – духовного. Вона цілі-

сна і унікальна. Навпаки, тепер вже «її» біологія (тіло) відокремлюється («Я – не тіло, але я маю тіло»), як відокремлюється ідеальне (Я – не мрія і не бажання, але я маю мрії і бажання).

Однак виникнення ідеального не означає припинення «стосунків» між ним і матеріальним (тілом). Виникає нова складна форма взаємостосунків – сполучення. Тіло (біологічне), крім того, що воно є атрибутом (носієм) особистості ще й залишає значну долю самостійності – продовжує існувати за законами природи (біології). Воно відносно самостійне, оскільки його контакт з ідеальним є необхідністю і формою існування: воно змінює ідеальне, але й саме змінюється під дією останнього. Те саме спостерігається з боку ідеального. Сполучення – це суперечлива, внутрішньо конфліктна єдність двох самостійних і самодостатніх начал, які, однак, не можуть існувати одне без одного. Тому існування особистості і являє собою дійсну драму, як це вдало висловив Л.С. Виготський. Саме таке складне сполучення біологічного і соціального зумовлює цілісність і оригінальність особистості. Разом ці дві центральні властивості породжують специфічну річ – форму особистості. Традиційно в психології під формуванням розуміють сукупність засобів соціального впливу на індивіда з метою створення в нього системи певних соціально-позитивних властивостей і рис. Однак поняття «формування» не може бути вичерпане цим розумінням. Л.І. Анциферова зазначає, що формування «означає процес створення під впливом різних факторів особливого типу відношень всередині цілісної психологічної організації особистості» [1, 5].

Особистість, розвиваючись, набуває певної форми – способу організації. Форма охоплює як внутрішній світ особистості, так і систему її зовнішніх проявів. Саме форма є прямим виявом цілісності і унікальності особистості: вона забезпечує пластичну й гнучку стійкість особистості завдяки динаміці взаємозв'язків між одиницями форми. З іншого боку, форма – це вияв, і по ній ми пізнаємо конкретну особистість. Формування – процес, що не обмежується часом (його обмежує лише фізична смерть індивіда, хоча й після неї в його особистості ще довго можуть відкриватися невідомі аспекти, риси, властивості; особистість і після смерті тіла може доформовуватися). Постійний, плинний розвиток форми являє собою спосіб існування особистості.

Можна виділити такі рівні розвитку особистості (як «об'ємного», «оформленого цілого»): на першому рівні ще відсутня рефлексія власного внутрішнього світу, який лише формується, створюється. На цьому рівні особистісні якості створюються в процесі подолання труднощів у досягненні власних цілей; на другому рівні розвитку особистість формує власне оточення, передбачає наслідки і планує події, обирає друзів і т. ін.: на третьому рівні особистість стає суб'єктом власного життєвого шляху, який вона сама обирає. Інша ознака цього рівня – особистість стає

суб'єктом розвитку свого власного внутрішнього світу, формує власне Я. Саме на цьому рівні основною стає **якість унікальності**.

Наступна фундаментальна якість особистості – її **активність**. У вітчизняній психології активність розглядається, як антитеза реактивності (реакція – акція (поведінка) у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки, в цьому сенсі, зберігається у людини протягом всього життя вже хоча б тому, що за цим принципом діє організм. (Нагадаємо, що реактивність поведінки – провідний принцип біхевіористичних уявлень). Але особистість відрізняється саме тим, що поряд з реактивною часто стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами. Така особливість відзначається в багатьох теоретичних уявленнях.

Так, З. Фрейд говорить про «принцип реальності» в поведінці, всупереч «принципу задоволення». В останньому випадку мається на увазі поведінка, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ані зовнішні, ані внутрішні обставини (Л.С. Виготський вдало називає таку поведінку «поведінкою в обхід особистості»). Поведінка за «принципом реальності» є усвідомленою і зваженою, це поведінка за інтенцією Его.

А. Адлер для того, щоб підкреслити здатність особистості до визначення власної поведінки, вживає термін «креативне Я». Кожна людина, вважає Адлер, може здійснювати різні дії під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів, у тому числі й таких, як стереотипи та звички (реактивність), але не тільки... Особистість відрізняється тим, що вона має особливу інстанцію – «креативне Я», яка в найбільш відповідальні моменти життя здатна породжувати виключно власні цілі і лише їм підпорядковувати поведінкову активність. Це, за Адлером, ключова ознака дійсної особистості.

У вітчизняній психології активність особистості (в такому її розумінні) розглядається в термінології «довільність – мимовільність». Тут фіксується важливе протиріччя: з одного боку, особистості притаманна керована, детермінована, зумовлена поведінка. Тобто, поведінка обмежена (метою, ситуацією, уподобаннями, інстинктами – в даному випадку це несуттєво). З іншого боку, як зауважує Е.В. Ільєнков: «Людині притаманна вільна, тобто така, що здійснюється свідомо, дія, узгоджена лише з універсальною всезагальною метою роду людського» [5, 204]. Це протиріччя вирішує Л.І. Божович у дослідженні основних етапів розвитку вольових дій в онтогенезі. Спочатку довільна поведінка деформується завдяки «натуральній» потребі, яка безпосередньо спонукає дитину долати перешкоди на шляху до її задоволення. Це, за словами Е. Кречмера, – «гіпобулічний етап» формування довільності. Він притаманний малим дітям і хворим на розлад вищих психічних функцій.

На наступному етапі розвитку особистості людина, в умовах боротьби сильних і протилежно спрямо-

ваних тенденцій, починає використовувати інтелектуальні плани дій. Вона зважає, оцінює, уявляє собі результати вчинку. Кінець-кінцем, приймається рішення, ставляться власні цілі, формуються наміри. Отже, цілі і наміри (К. Левін) являють собою психічні новоутворення, що виникають у результаті зустрічі афекту й інтелекту. Це є другий, за Л.І.Божович, етап розвитку вольової сфери. Поведінка здійснюється завдяки свідомій регуляції людиною власної мотиваційної сфери, а найбільш важливий мотив визначається через інтелектуальні операції.

Третій етап, вважає Л.І. Божович, виникає у результаті інтеріоризації засобів організації поведінки і формування інших вищих психологічних систем, що несуть в собі додаткові мотиваційні сили, які здатні безпосередньо, минаючи свідому регуляцію, спонукати людину до здійснення вчинку. На цьому етапі поведінка набуває вигляду мимовільної. Людина, наприклад, може не роздумуючи, миттєво кинутись на захист іншого, або з ризиком для життя відстоювати власні уподобання. Таку поведінку Л.І. Божович називає «постдовільною». Вона є результатом взаємодії в кожній ситуації внутрішніх особистісних структур, самої ситуації і системи загальнолюдських цінностей і смислів, прийнятих цією людиною. Ми бачимо тут розвиток по «спіралі»: поведінка ніби й не регулюється, але відповідає загальнолюдським принципам гуманізму. Таким чином, розвиток довільності (активності) «розширює» особистість до духовних скарбів цивілізації.

Суттєвою ознакою особистості є її здатність до вираження власного внутрішнього змісту. Мова йде про принципово творчу сутність особистості і її становлення.

«Особистість, якщо вона є, – підкреслює О.Ф. Лосев, – взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою» [6, 145]. Виразне існування, тобто особистісне існування, є завжди синтезом двох планів буття – внутрішнього і зовнішнього. Зовнішнє буття особистості – це її вигляд, лик, те, що сприймається іншими. Внутрішнє ж – це сутнісне, осмислюючи, і те, що припускається. Ми сприймаємо особистість, але вже в цьому акті якось охоплюємо і враховуємо те, чого «не видно», але що виражається з глибини. Термін «вираження» вказує на певне активне спрямування внутрішнього в бік зовнішнього, на деяке активне самоперетворення внутрішнього у зовнішнє. Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішній і зовнішній боки, які знаходяться у постійних динамічних взаємопереходах, і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим буде зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей, функціонер або «гвинтик»). Виражаючи активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона стикається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується, як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий ро-

льовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад – професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість обезличується, інволюціонує.

Розвиток же полягає в тому, що виразність «проходить» через шар соціальних ролей і особистість, її сутність відбивається на поведінці і на продуктах діяльності. Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність майстерності. Майстер – професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції, він у них, а також у продукті праці втілює власну особистість. Взагалі, є сенс говорити про особливу людську потребу втілення себе в цьому світі. Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї потреби. Традиційно в філософії ця потреба і відповідна, породжена нею активність, описується категорією «опредметнення».

Людина в своїй діяльності постійно ніби «розчиняє» культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим у власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення). У той же час вона втілює ці сили в зовнішній світ. «Це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил в предметі, – зазначає Г.С. Батіщев, – це перетворення логіки дій суб'єкта у власне предметно-зафіксоване зображення і віднаходження суб'єктом своєї дійсності в об'єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння, є опредметнення» [3, 99]. Людина опредметнює себе, як індивідуально-неповторне соціальне ціле, як своєрідну тотальність своєї соціальності. Результатом її опредметнення є її твір, тобто те, що робить наше життя і нашу особистість вічними. (Причому, твір тут слід розуміти широко, це є фактично все, що залишає поруч з собою і після себе людина).

Розвиток вираження-втілення особистості становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О. С. Арсеньєв, у педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні задачі навчання і виховання є антиномічними. Педагогічна система як відображення системи державної має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушувати виразність). Цим досягається органічне притосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих – залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Серйозним є питання сфер вираження особистості. Людина сучасного світу може втілювати себе у виробничій сфері, художній або науковій творчості, в системі комунікації. Питання вибору особистістю сфери власної реалізації є проблемою навчання і виховання. У теоретичній психології існує оригінальна гіпотеза В.В. Давидова про сполучальний розвиток різних сторін свідомості людини. Вибір суб'єктом

сфери своєї реалізації (втілення) визначається, згідно цієї гіпотези, особливим психологічним механізмом, який полягає у можливості особистості самій вибрати предмет власної активності. Наприклад, при сприйманні музичного твору (акт, безумовно, креативний) можуть виражатися різні «сутнісні сили» особистості, залежно від того, предметом якої діяльності робить музичний твір суб'єкт сприймання: учбової (коли він вчиться чомусь на даному еталоні), пізнавальної (якщо сприймає, скажімо, мистецтвознавець), моральної (якщо предмет сприймання – виховний потенціал твору), утилітарної (якщо сприймання відбувається виключно задля розваги і відпочинку). Гіпотеза В.В.Давидова, а також доповнююча її концепція гетерогенності розумових процесів П. Тульвісте, безумовно, є прогностичними і цікавими. Але слід визнати, що, навіть за умови їхнього прийняття, залишається питання про причини саме такого предметності (втілення). Тут аж ніяк не можна обмежуватися вихованням, а слід враховувати і власне організаційні (індивідуально-типологічні) особливості людини, адже схильність її до певної діяльності насправді багато в чому визначається ними.

Наступна сутнісна ознака особистості – її принципова **незавершеність**. М.М. Бахтін свого часу писав про те, що в людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у вільному акті самосвідомості. Мова йде про незавершеність «внутрішньої» особистості людини. В стані дійсної особистісної активності, «на порозі» справжнього життєвого вчинку особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини («вершини», – сказав би Л.С. Виготський) особистісної природи.

Ф.М.Достоевський недаремно відмовляється від психології: сучасна його (та й нинішня) наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалин особистості. Та сама духовність, що у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість, як можливість, далі по життю зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність – це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Здатність до саморегуляції поведінки – ще одна сутнісна ознака особистості. Відомо, що досить довгий час збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини і сенс їхньої роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом всього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їхня дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними

стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною. Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. У ситуації боротьби різних, часто протилежних мотивів вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння. В експериментах доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії зовсім не припиняється, і стан психологічного комфорту, як правило, не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжує дію даного механізму увесь час. Чому ж тоді ми знаємо багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає і особистість виявляється самовідрегульованою. Дійсно, таких ситуацій – більшість, адже інакше ми б усі були невротиками. А можливим це стає тому, що саморегуляцію здійснюють зовсім інші, складні і потаємні механізми.

Деякі з них дослідила Б.В. Зейгарник. В основних механізмів лежить особливе переживання, яке автор розуміє, як активну діяльність (про-живання) щодо породження нових життєвих смислів. Залучення додаткових смислів відбувається за рахунок розширення усвідомлення і виявлення нових контекстів діяльності. Це призводить не до загострення і придушення конфлікту, а до гармонізації сфери інтенцій. Механізм, що діє при цьому, являє собою рефлексивне відчуження негативного смислу та включення дії в більш широкий смисловий контекст. Отже, ми бачимо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як в цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості, що виокремлені нами в попередньому аналізі (довільність, інтеграція, переживання). У результаті відбувається те, що називається механізмом смислового зв'язування, коли встановлюється внутрішній зв'язок із ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості. Найважливішими умовами дії механізму смислового зв'язування Б.В. Зейгарник вважає «розвинену увагу, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархізованої смислової сфери» [4, 128]. Або, іншими словами, даний механізм є лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і пов'язаним з системою цінностей і мотивів даного суб'єкта, його сприйняттям світу тощо.

Можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості: базальна емоційна саморегуляція – біогенез; вольова

саморегуляція – психогенез; смислова, ціннісна саморегуляція – соціогенез.

Повторимось: попередні ланки не зникають в процесі становлення, вони стають допоміжними і дургорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переживання певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати, як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості.

Тепер цілком закономірно постає проблема смислу. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням – стражданням від відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності смислу життя. Це так званий екзистенціальний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як це не дивно, річ – у людини з'явилось прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В. Франкл назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти смисл буквально у всьому – в подіях, у поведінці інших людей, власних переживаннях. Існує також поняття вищого, життєвого, або екзистенційного смислу, яким особистість прагне наділити життя людини, страждання, смерть, кохання та інші термінальні цінності. В. Франкл пише: «Прагнення знайти смисл – первинна сила в житті людини. Цей смисл є унікальним і специфічним для кожної людини і може бути здійсненим тільки нею самою; тільки тоді стає значимим те, що воля задовольняє прагнення людини до смислу» [8, 154]. Відкриття смислу означає відкриття особистості до зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає знаходитися лише всередині власного Я, лише всередині житейських ситуативних інтересів – вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Тут, як ми бачимо, перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі світом – світ перестає знаходитись «навпроти» людини, навпаки, людина опиняється всередині світу, «огортається» ним і споріднюється з ним.

Цікавою є заочна дискусія В. Франкла з А. Маслоу та К. Роджерсом з приводу того, що є головнішим у житті і розвитку особистості – смисл чи самоактуалізація. В. Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу, і отже – центральним напрямом розвитку особистості є

відкриття смислу. Разом з тим, абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості притримується саме позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості. При цьому мало уваги приділяється тому, що терміни «саморозвиток», «самоактуалізація», «самоздійснення», «самореалізація» коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської «індивідуації», адже «самоактуалізуватися» в дійсності зовсім не означає «актуалізувати самого себе». А означає це – «актуалізувати самість», тобто дійсне під- а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості. Ми вже бачили, що подібні уявлення відносяться до концепції «розгортання» особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Заперечень нема – все це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудовання. У дискусії Франкла з Роджерсом і Маслоу мало істини. Адже вони шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт. Але ж це – речі зовсім інші. Якщо ж говорити про особистість, яку треба вивчати, тобто, про живу конкретну людину, то для неї центральним є весь життєвий шлях і все що на ньому є – першочергове, домінантне і надсуттєве – від конфлікту на роботі до екзистенційних проблем смислу буття. Тому ми й вважаємо, що науковий підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно відбивати цей процес, а не примушувати його. Саме в такій постановці запропонована логіка, можливо, не така красива і струнка, але більш наближена до реального життя людини. Разом із тим, значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати. Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не сперечається з тим, що, скажімо, процес самоактуалізації, або формування Я-концепції, або пошук смислу життя, – є дуже важливими моментами життя особистості. Але вони – саме моменти, і в цьому вся справа! Одна логіка – вивчати розвиток особистості, як цілісний процес, що здійснюється за окремими лініями, і бачити в цьому процесі важливі і суттєві моменти. І зовсім інше – штучно вибрати якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком винятково цієї структури, з урахуванням його впливу на інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л. И. К теории личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности. – М., 1981.
2. Арсеньев А. С. Проблема цели в воспитании и образовании. Цель в воспитании личности // Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1981. – С. 54 – 73.

3. Батищев Г.С. Деятельностная сущность человека как философский принцип// Проблема человека в современной философии. – М.: Наука, 1969. – С. 73 – 144.

4. Зейгарник Б.В. и др. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психол. журнал. – 1989. – №2. – С. 122 – 132.

5. Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность / Под ред. Р.И. Косолапова. – М.: Политиздат, 1983.

6. Лосев А.Ф. Диалектика мифа // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 526 с.

7. Олпорт Г. Становление личности. – М.: Смысл, 2002. – 461 с.

8. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.

REFERENCES

1. Ancyferova, L.I. (1981). *K teorii lichnosti kak razvivaiushcheisia sistemy. Psihologіia formirovaniia i razvitiia lichnosti [To the theory of personality as a developing system. Psychology forming and development of personality.]*. Moscow.[in Russian].

2. Arseniev, A.S. (1981). Problema tseli v vospitanii lichnosti. *Filosofsko-psihologicheskie problemy razvitiia obrazovaniia*. V.V Davydov (Ed.). [A problem of aim in education. Aim in education of personality. Philosophical-psychological problems of development of education / Under edition of V.V. Davydov]. Moscow: Pedagogika [in Russian].

3. Batichev, G.S. (1969). *Deiatelnostnaia sushchnost cheloveka kak filosofskii printsyp \ \ Problema cheloveka v sovremennoi filosofii [Activity essence of man as philosophical principle// Problem of man in modern philosophy.]*. Moscow: Nauka [in Russian].

4. Zeigarnik, B.V. et al (1989) Samoregulaciia povedeniia v norme i patologii [Self-regulation of behavior in a norm and pathology]. *Psihologicheskii zhurnal – Psychol. magazine*. №2. (pp. 122 – 132). [in Russian].

5. Ilienkov, E.V. (1983). Shto zhe takoe lichnost? [What is the personality?]. S chego nachinaetsia lichnost? – Pod redakciei R.I. Kosolapova [What personality begins with? / Under edition of R.I. Kosolapov. Moscow: Politizdat [in Russian].

6. Losev, A.F. (1991). *Dialektika mifa. [Dialectician of myth]. Filosofіia. Mifologіia. Kultura – Philosophy. Mythology. Culture*. Moscow: Politizdat [in Russian].

7. Ollport, G. (2002). *Stanovleniie lichnosti. [Becoming a personality.]*. Moscow: Smysl [in Russian].

8. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla [Man in search of sense]*. Moscow: Progress [in Russian].

С. Д. Максименко

ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ: СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ

В статье проанализированы теоретические аспекты проблемы толкования понятия личности в психологии. Выделяются сущностные признаки личности: активности, целостность, уникальность, незавершенность. Поднимается вопрос о методологической и теоретической уместности изучения развития личности как целостного образования, выделяя и дифференцируя отдельные важные сущностные характеристики.

Ключевые слова: личность, активность, целостность, уникальность, соотношения биологического, социального, духовного в контексте психологии личности, индивидуация, самоактуализация.

S. D. Maksymenko

PSYCHOLOGY OF PERSONALITY: CONTENT FEATURES

Theoretical aspects of problem of interpretation of personality definition in psychology are analyzed in the article. Essential personality characteristics are highlighted, such as: activity, integrity, uniqueness, incompleteness. The question of methodological and theoretical relevance of studying on personality development as integrative process with highlighting and differentiation of concrete essential features. Personality is a new form of social and cultural existence of the human psyche as biological beings, which is the integrity, capable of self-development, self-conscious of subject activity, behavior and self-regulation and has a unique and distinctive inner peace. Higher from known to us level of beings, endowed with reflection and therefore able to show the rest of life and of itself, embodied (incarnated) and becomes valid mode of existence of the individual. Speaking about the personality, which must be studied, that is, live individual, it is central to her entire life and all that it is - primary, dominant and the most significant - from conflict at work to existential problems of meaning of life. Therefore, we believe that the scientific approach to personality development should adequately reflect the process, rather than forcing it. It is in these terms, we think, that the logic that is offered, perhaps not as pretty and slim, but it is closer to real life. However, considerable interest in theories of self-actualization cannot ignore and be ignored. Important exactly the logic of holistic approach. Nobody disputes the fact that the process of self-formation and self-concept, or search for the meaning of life - is very important moments of life of the individual.

Keywords: identity, activity, integrity, uniqueness, the ratio of biological, social and spiritual in context of psychology of Personality, individuation, self-actualization.

Подано до редакції 10.04.2014